

PARADOXURILE TRANZIȚIEI

MARCEL DORU

Două categorii mari de cauze stau la originea dificultăților existente în orice societate aflată în tranziție de la un regim totalitar către o societate democratică, bazată pe o economie liberă. În prima categorie intră în gestiunea societății, unele măsuri pe plan economic și social dictate de interese de grup, dar care se dovedesc a nu fi benefice pentru societate, într-un cuvânt, cauze care, cel puțin teoretic, ar putea fi evitate. A doua categorie cuprinde contradicții inerente societății aflată în tranziție și care sunt intrinseci proceselor de restructurare economică, socială și instituțională cerute de necesitățile transformării. Aceste contradicții nu pot fi evitate. Ele trebuie depășite. Articolul de față se ocupă de această ultimă categorie de cauze ale greutăților întâmpinate de dificilul proces al tranziției.

1. Roluri și actori

Una din primele contradicții care încep să se manifeste curând după prăbușirea comunismului este urmarea unei lipse de adecvare a comportamentului oamenilor la cerințele noilor realități. Pe măsură ce vechile instituții încep să fie înlocuite apare în mod evident o contradicție între spiritul noilor structuri cu roluri total inedite, pe de o parte, și pregătirea și mentalitatea oamenilor care activează în aceste structuri, pe de altă parte. Tranziția, datorită modului brusc în care s-a înlăturat vechiul regim, "produce noi roluri sociale, înainte de a produce actorii sociali apti de a le îndeplini"¹. Altfel spus, noile structuri nu-și pot proba viabilitatea funcțională întrucât factorul uman nu este încă pregătit.

Din acest motiv, la începutul tranziției apar unele instituții pur figurative, de suprafață, care nu își pot exercita rolul lor specific într-o societate democratică. Se creează astfel o distanță mare între forma și conținutul unor instituții, distanță care nici până în prezent nu e dispărut în întregime. Utilizarea până la abuz a sintagamei "lipsa de exercițiu democratic" este expresia contradicției semnalate mai sus.

¹ Câmpeanu, Pavel, *Roumanie: Les méandres de la privatisation*, în *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XCV, juillet-décembre, 1993, p. 355.

Consecințele contradicției dintre roluri și actori sunt vizibile în multe domenii ale societății. Rolurile de manageri ai întreprinderilor care ar trebui să funcționeze după regulile economiei de piață sunt îndeplinite de persoane care mai înainte știau numai rolul de director al întreprinderii socialiste.

La nivelul clasei politice această contradicție capătă forme extrem de dure. Politicienii care aparțin puterii nu înțeleg și deci nu respectă partidele aflate în opoziție și rolul acestora în funcționarea mecanismelor democratice. Liderii partidelor din opoziție, la rândul lor, se adaptează cu dificultate la rolul ce îi revine în construirea noii societăți, rol care presupune adesea cooperarea cu partidul (partidele) de la putere. Or, intoleranța manifestată pe axa putere-opoziție, atât dintr-o parte cât și din cealaltă parte a condus adeseori la un blocaj legislativ în procesul de elaborare a unor legi strict necesare, a întârziat aplicarea unor reforme sau a generat decizii contradictorii.

Modul greoi de învățare a noilor roluri sociale - în acest domeniu al politicului - este datorat și imobilismului din ultimii șase ani. În această perioadă un singur partid a avut experiența ambelor ipoteze, a puterii și a opoziției. Or, alternanța la guvernare este cea mai bună școală de învățare a "exercițiului democratic".

2. Directori și patroni

Aplicarea reformelor economice reprezintă cerința cea mai importantă a tranziției. Economicul este totodată domeniul cel mai sensibil la contradicțiile inerente tranziției și locul de desfășurare a luptei dintre diverse grupuri de interese.

Principala contradicție care se manifestă în acest domeniu își are sursa în necesitatea trecerii de la proprietatea de stat la o economie de piață în care proprietatea privată să aibă ponderea principală. Dar puternica bază materială a economiei etatiste - chiar dacă în mare parte nu este performantă în condițiile actuale - nu putea să nu dea naștere la conflicte de interese, la acuzații de corupție, la destituiri și demisii din domeniile economico-financiar și politic.

Procesul de aplicare a reformelor economice îmbracă uneori forme aberante datorită mizei deosebite care este pusă în joc. Privatizarea a devenit un pretext în spatele căreia se produc acte aflate la limita legii sau chiar dincolo de lege.

Este binecunoscut faptul că în economia oricărei țări există atât proprietate de stat (publică), cât și privată. Dozarea lor, preponderența uneia sau alteia dintre formele de proprietate, schimbarea ponderii lor în funcție de jocul politic sau alternanța partidelor la guvernare țin de normalitate și se încadrează în logica de funcționare a oricărei societăți.

De aceea ce este aberant în societatea de tranziție este suprapunerea, interferența dintre proprietatea de stat și cea privată. Reglementările sunt de așa natură încât o persoană se poate înregistra ca antreprenor privat, rămânând în

același timp salariatul unei întreprinderi sau instituții de stat. În felul acesta, prin intermediul unei persoane sau a unui grup de persoane, poate interveni, în anumite condiții, o apropiere a celor două forme de proprietate de așa natură încât devine foarte greu de stabilit granița dintre ele. Este cazul, în special, acelor societăți private care au un profil asemănător sau chiar identic cu cel al întreprinderii de stat unde unul dintre angajați (de obicei în staff-ul întreprinderii) este și patronul respectivei societăți private. Dacă din punct de vedere juridic situația este formal corectă, neîncălcând reglementările în vigoare, din punct de vedere economic apar situații paradoxale care aduc mari prejudicii întreprinderilor de stat.

Toate țările care, ca și România, trec prin aceeași perioadă de tranziție, se confruntă cu situații de acest fel. Un exemplu concret este oferit de cercetarea efectuată de Centre National de la Recherche Scientifique în trei țări comuniste (Cehoslovacia*, Polonia și Ungaria), cercetare care a mai fost menționată și în capitolul precedent.

Un director de mare întreprindere poloneză conduce mai multe societăți private, împreună cu doi dintre directorii săi adjuncți. Una din aceste societăți importă produse asemănătoare cu cele fabricate în întreprinderea de stat condusă de respectivul director. Aceste produse vândute pe piața poloneză la un preț inferior celor de la fabrica poloneză. În virtutea acestei situații create pe piața produselor respective, o altă întreprindere privată a aceluiași director poate să cumpere produsele fabricii de stat la un preț minim care se situează la nivelul costurilor de producție. Vânzarea ulterioară a produselor la prețul real al pieței duce la un beneficiu substanțial care intră în centrul întreprinderii private a directorului, în timp ce, în mai puțin de doi ani, mai multe secții ale întreprinderii de stat sunt declarate în faliment².

S-a insistat pe acest exemplu întrucât este tipic pentru orice societate în tranziție către economia de piață. El arată că o persoană într-o poziție favorabilă în ierarhia economică sau administrativă poate să speculeze în favoarea sa carențele legislative și lipsa unui control riguros.

Cumulul de funcții de stat și private crează unele rețele în interiorul cărora devine imposibil de decelat unde încetează sectorul de stat și unde începe sectorul privat. Aceste rețele parazitează sectorul de stat, pe seama căruia prosperă multe societăți private.

* Cercetarea s-a făcut înainte de separarea Cehiei de Slovacia.

² Fratellini, Nicole, *La survie du socialisme réel dans l'entreprise post-sovietique*, în *Esprit*, nr. 2, février, 1994, p. 43-44.

3. Economia centralizată și economia de piață

Existența concomitentă a unor întreprinderi de stat bazate pe logica economiei comandate și a elementelor specifice economiei de piață generează de asemenea contradicții a căror soluționare este deosebit de dificilă.

Economia centralizată funcționa după logica proprie care presupunea o viziune de ansamblu a întregii economii, având întreprinderi specializate, chemate să asigure produse necesare altor întreprinderi sau altor consumatori. În felul acesta se realiza un lanț tehnologic la scară națională în care fiecare verigă depindea strict de cea anterioară și permitea, la rândul ei să funcționeze veriga următoare datorită produselor (bunurilor) pe care le livra.

Acest sistem avea nevoie și de o structură instituțională proprie care să poată controla întregul mecanism economic și să dirijeze producția după un plan prestabilit. Deși greoi și cu pierderi (și ele planificate) totuși, în ansamblu, economia centralizată a statului socialist funcționa.

Dar în momentul în care în acest sistem se introduce "virusul" economiei de piață întregul mecanism se dereglează. Logica economiei de piață este de cu totul altă natură. Ea nu privește economia ca un tot, ca un întreg. Este preocupată numai de a testa piața și de a produce ceea ce constată că lipsește. Din acest motiv nici nu are nevoie de instituții centrale care să o dirijeze. O întreprindere a economiei de piață își alege singură furnizorii care o avantajează (fie de pe piața internă, fie de pe cea externă) și își găsește debușuri pentru mărfurile sale.

Tranziția, ca trecere de la economia centralizată la economia de piață este plină de contradicții economice și convulsii. Legile economiei de piață "atacă" întreprinderile de stat obișnuite cu producția comandată de la centru, amenințându-le cu falimentul, lipsa de eficiență sau, în cel mai bun caz, cu șomajul unei părți a salariaților. În plus, structura instituțională construită după logica economiei centralizate are prea multe verigi birocratice și deci reacționează greoi, ineficient.

În felul acesta se creează "goluri" în lanțul de întreprinderi ale statului care întrerup circuitul producției. Apar astfel produse care nu mai sunt adresate nimănui întrucât veriga următoare lipsește.

"Soluția" acestei situații contradictorii este la fel de contradictorie: stocarea mărfii nevandabile. Din motive de ordin social, pentru a nu trimite în șomaj o parte importantă a forței de muncă, întreprinderile continuă să producă. Dar marfa nevândută înseamnă lipsă de bani, iar lipsa de bani pune în imposibilitate întreprinderea respectivă să achite produsele pe care le-a achiziționat de la furnizorii săi. Apare astfel blocajul financiar, unul din cele mai mari pericole pentru economie.

Ceea ce face și mai contradictoriu întregul proces este faptul că blocajul financiar afectează și întreprinderile care în mod normal sunt eficiente, indiferent în ce coordonate funcționează (economie centralizată sau economie de piață). De exemplu regiile care furnizează energia (electrică, termică) produc

o marfă care oricând și oriunde poate fi vândută. Dar din cauza blocajului financiar ele însele nu pot încasa banii pe marfa livrată.

Pentru a salva întreprinderile nerentabile, soluția este subvenționarea acestora, de la bugetul statului. Este o soluție pe termen scurt întrucât, ori se găsesc cumpărători (cu bani) pentru stocurile de mărfuri, ori, până la urmă, trebuie să înceteze producția. Soluția reală însă este integrarea întreprinderilor în circuitul economiei de piață, ceea ce presupune flexibilitatea producției, reacții în timp util la schimbările intervenite pe piață, eforturi susținute și eficiente pentru creșterea productivității muncii.

Cât timp vor exista stocuri înseamnă că logica economiei centralizate este încă în vigoare întrucât o economie de piață nu produce decât mărfuri care sunt cerute, iar dacă nu, întreprinderea care nu s-a orientat la timp asupra producției proprii dispare prin faliment sau înghițită de o întreprindere mai mare.

Iar stocurile, la rândul lor, fac necesară intervenția statului prin intervenția statului prin subvenționarea întreprinderilor nerentabile. Dar subvențiile se fac de la buget, ceea ce înseamnă o reducere corespunzătoare a utilizării fondurilor pentru alte nevoi economice și sociale, inclusiv pentru investiții, iar diminuarea investițiilor conduce la diminuarea corespunzătoare a posibilității de a crea noi locuri de muncă.

Schematizând foarte mult întreaga situație creată de contradicția generată de existența celor două tipuri de economii (centralizată și de piață) se poate afirma că la un capăt al acestui proces contradictoriu se află grija de a nu trimite în șomaj o parte a forței de muncă, iar la celălalt capăt se află limitarea posibilităților de a crea noi locuri de muncă.

4. Prețuri și salarii

Bulversarea economiei etatiste a generat o scădere apreciabilă a puterii de cumpărare la o mare parte a populației. Scăderea producției și a productivității muncii, deprecierea monedei naționale au redus drastic salariul real și au aruncat sub pragul de sărăcie în special pe pensionari și familiile cu mai mulți copii.

Distanța mereu mai mare dintre prețuri și salarii nu este un fenomen contradictoriu, având în vedere declinul economiei naționale, fenomen care până la un punct trebuie considerat a fi normal pentru orice perioadă de tranziție.

Ceea ce face obiectul analizei în acest capitol, care tratează contradicțiile tranziției, este decalajul *artificial* dintre prețuri și veniturile reale ale populației. Una din cauzele acestui decalaj artificial este existența monopolurilor în mai multe domenii ale producției. Salariații unei întreprinderi care deține monopolul unui produs pot dicta prin presiuni sindicale creșterea salariilor, fără ca între aceste revendicări și productivitatea muncii să existe o corelație reală. În aceste condiții, creșterea salariilor se răsfrânge direct asupra prețului produselor respective, preț care este astfel mai greu de suportat de către cumpărător. Uneori

produsul astfel încărcat cu un preț suplimentar se află la capătul unui șir întreg de alte produse care îl încorporează, ceea ce declanșează o reacție în lanț a prețurilor unor mărfuri aflate pe piață.

O altă cauză a decalajului artificial dintre prețuri și salarii este proasta organizare a procesului tehnologic de producere a unor bunuri și servicii către populație, precum și a utilajelor și instalațiilor uzate moral sau fizic. Pierderile înregistrate nu sunt suportate de întreprinderea producătoare, ci sunt transferate către consumatori. Acest transfer se face pe două căi: fie prin creșterea artificială a prețului care include și pierderile de materiale sau energie ale producătorului, fie prin încărcarea notei de plată cu bunuri sau servicii care nu au ajuns efectiv la beneficiar.

Sunt bine cunoscute situațiile în care neexistând posibilitatea unui control, plătitorul trebuie să suporte prețul unor servicii neefectuate (cazul abonatului telefonic, de exemplu sau a energiei termice care nu ajunge în apartamentul său).

Aceste exemplificări sunt expresia unor contradicții mult mai profunde, contradicții care țin de sistem, de modul în care este gândită relația individ-stat. Mentalitatea care plutește la toate nivelele de decizie din societatea românească în tranziție este cât se poate de limpede întreprinderea care aparține statului are prioritate în raport cu individul și cu drepturile sale. Pot trece luni de zile în care se scurge apa dintr-o țeavă spartă, fără să se ia nici o măsură, întrucât întreprinderea responsabilă știe bine că nu ea suportă paguba respectivă, ci este pus să plătească cel cărui ar fi trebuit să-i fie destinată apa.

Organismele create pentru protecția consumatorului reprezintă o altă formă fără fond a tranziției românești.

Dar creșterea artificială a unor prețuri nu vine numai din partea întreprinderilor de stat. La acest fenomen își aduc contribuția și firmele particulare înființate după 1989, în virtutea trecerii la "economia de piață". Lipsa unui control riguros, existența unei legislații care lasă un spațiu larg interpretării favorizează realizarea unor beneficii foarte mari într-un timp scurt. Una din aceste căi de creștere rapidă a veniturilor, în special în domeniul comerțului este practicarea unui preț mult peste cel normal la produse atractive pentru o mare parte a populației întrucât în trecut ele lipseau în totalitate. Păstrarea prețurilor în limitele decente - una din trăsăturile benefice ale economiei de piață ca urmare a concurenței loiale - nu este încă o caracteristică și a tranziției din societatea românească actuală.

5. Elitele politice și suportul popular

Unele din contradicțiile semnalate anterior sunt părți componente ale unei contradicții mult mai profunde a tranziției. Atât modul în care unele forme de privatizare parazitează sectorul de stat, cât și scăderea standardului de viață al populației, dar și, mai general, contradicția generată de coexistența a două logici

economice (comandată și de piață) nu puteau să nu influențeze decisiv comportamentul și discursul clasei politice.

Într-o perioadă în care populația se află în mari dificultăți economice, discursul populist este o tentație pentru orice partid politic, indiferent dacă se află la conducere sau în opoziție. În fond, pentru orice partid obiectivul principal este să acceadă la putere, iar pentru atingerea acestui scop suportul popular este indispensabil.

Pe de altă parte, modul defectuos în care funcționează economia, face evidentă necesitatea reformei. Părerea este împărtășită de majoritatea partidelor, diferențele constând numai în domeniul metodelor care trebuie folosite și a ritmului de aplicare a reformei. Foarte puține partide invocă revenirea la o economie strict etatistă, ca mijloc de a depăși dificultățile actuale.

Dar voința politică de implementare a reformelor economice se lovește de costurile mari pe care trebuie să le suporte populația. De pe urma schimbărilor intervenite până în prezent în plan economic, o categorie extrem de redusă a avut de câștigat. Cei mai mulți acuză scăderi drastice ale nivelului de trai, șomaj, sărăcie și alte neajunsuri datorate tranziției.

De aici, marea dilemă a elitelor politice, care reprezintă unul din cele mai semnificative paradoxuri ale tranziției: fie să câștige sprijinul popular, fie să continue reforma³. Toate țările care, ca și România trec de la un sistem economic socialist la unul dominat de legile economiei de piață se confruntă cu această problemă cheie a strategiei care trebuie urmată.

Schimbările pe plan politic petrecute în ultimii ani în țări ca Ungaria, Polonia sau Bulgaria, unde partide cu orientări diferite în ceea ce privește aplicarea reformei s-au aflat pe rând la putere, au la origine modul specific în care s-a încercat rezolvarea acestei dileme dintre popularitate și asumarea riscurilor reformei. Aceeași contradicție se află și la baza modului șovăitor, cum ar fi întârzieri și cu reveniri, ce caracterizează mersul reformei în România.

Prin înșiși termenii care o definesc, dilema este valabilă pe termen scurt sau cel mult mediu, întrucât pe termen lung este greu de presupus că nu va exista o rezolvare. Dar tocmai de aceea situația paradoxală pare fără ieșire, întrucât nici un partid politic nu își poate permite să ignore realitatea imediată, deoarece ar însemna să facă abstracție de posibilitatea de a ajunge la putere.

În termeni concreți, dilema elitei politice se traduce în felul următor. Recâștigarea sprijinului popular presupune protejarea intereselor celor care sunt amenințați de reformele orientate către piață, ceea ce pune în pericol instaurarea unei autentice economii concurențiale. Pe de altă parte, continuarea reformei este în mod necesar dureroasă pentru majoritatea populației, în special a salariaților din sectorul de stat, ceea ce atrage după sine un suport din ce în ce mai mic pentru cei ce au inițiat și au continuat reforma.

³ Wnuk, Lipinski, E., *The radical transformation of a social system and its contradictions*, în Adamski W.W. (ed.), *Societal Conflict and Systemic Change. The case of Poland 1980-1992*, Warsaw, I.F.I.S. Publishers, 1993, p. 242.

Conform principiilor democratice, implementarea unei reforme fără sprijinul social este de neconceput. S-ar viola însăși esența democrației. Cum însă obiectivele de bază ale tranziției sunt refacerea structurii democratice a țării și aplicarea legilor pieței, cedarea la presiunea socială conduce la renunțarea la scopurile de bază ale reformei, iar la o societate democratică fără o economie de piață eficientă este de asemenea de neconceput.

Această dilemă în esența ei, este dincolo de orice doctrină și dincolo de orice program de guvernare. Ea este o dificultate reală pentru orice partid politic hotărât să realizeze atât o economie de piață cât și o societate democratică. Rămân desigur în discuție partidele care sunt dispuse fie să facă rabat de la principiile democratice, fie să limiteze drastic formele de manifestare ale economiei de piață. Posibilitatea ca unul sau mai multe din aceste partide să ajungă la putere este reală. Aceasta este una din posibilitățile de rezolvare a contradicției reformă - protecție.

Un alt mod de rezolvare, păstrând în calcul atât democrația cât și reforma economică este accentuarea când a unui termen al contradicției, când a celuilalt. Adică într-o anumită perioadă să se pună o oarecare surdină reformelor pentru a se accentua măsurile de protecție. Si în altă perioadă, când devine evident că protecția nu se poate realiza decât printr-o puternică dezvoltare economică, singura capabilă să pună la dispoziție mijloacele materiale și financiare care să asigure un trai decent populației, să se concretizeze eforturile pentru accentuarea reformelor economice.

Prin această alternanță, populația poate testa ambele ipostaze ale ofertei elitelor politice, ajugând astfel ca în cele din urmă să acorde sprijinul pentru continuarea reformelor.